

आपली सम्पती कळविली. एका शुभ मुहूर्तावर सौ.कां. पार्वतीदेवी बरोबर त्यांचा शुभविवाह पार पडला. शंकररावांनी गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला.

गृहस्थाश्रम ही एक पायरी आहे. केळातरी तीही सोडायची असते. सांभाळूनच त्या पायरीचा स्वीकार व त्याग करावा लागतो. संसार हे पलायनाचे रणांगण नाही. ते तर शाश्वत रणांगण आहे. ताप-संताप-पीडा या त्रयीनी भरलेले रणांगण ! आणि त्यातूनच तर साधायचे असते आत्मकल्याण.

एका सर्वस्वी परगृहातील चैतन्यमूर्ती पत्नी म्हणून घरांत येते ती खन्या अर्थने सहचरी, खन्या अर्थने अर्धांगी. ती काही घरात आणलेली भोगदासी नाही. ती दास नाही. तीही स्वामिनी आहे. आपल्या चैतन्य महासत्तेची. ती कोणत्याही अर्थने दुष्यम नाही. जिनधर्माची खरीखुरी संस्कृती जपणारी, जोपासणारी पतिव्रता. जैन स्त्री ही कधीही स्वतःच्या घरात दासी नव्हती व असू नये. “यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवतः” धर्म कार्यात ती जशी अग्रेसर, तशीच बालकांच्या संगोपनात. तिच्या गळ्यातील मांगल्यसूत्र हे पवित्रतम बंधन. कुटुम्बाची मर्यादा, शील आणि पावित्र राखील असे बंधन, असे बंधन की जे दोघांच्याही आत्मस्वातंत्र्याच्या आड येणार नाही. पतीच्या सुखात, दुःखात संकटात जी एकरूप होऊन जाते अशी पत्नी. या स्वातंत्र्याने प्रेम दुभंगून जाईल, कुटुम्ब व्यवस्था मोडून निघेल ते स्वातंत्र्य खरे नाही, असा विचार आणि तसाच आचार शंकररावांच्या घरात होता. साधे स्वच्छ जीवन जगण्याचा तो काळ. घराबाहेर पडलो म्हणजेच स्वतंत्र झालो, आर्थिक दृष्टीने स्वयंपूर्ण झालो म्हणजे स्वतंत्र झालो, असा विचारही खरे पाहिले तर फार विवेकाचा आहे, असे नव्हे. त्या काळातील हजारो घरे अशा अर्थने खरोखरच भाग्यवान होती. संस्कृती, धर्म व कुटुम्बातील आचार-विचार यांत ती स्त्री रममाण असायची. मानसशास्त्र माहिती नसले तरी बाल-संगोपनात, बाळावर संस्कार करण्यात त्या वेळची स्त्री खरोखरच समर्थ होती.

सौ. पार्वतीदेवीने आपल्या या नव्या घरात प्रवेश केला. जीवनातील एका नव्या अनुभवाला सुरुवात झाली. संतुष्ट, समाधानी आणि विवेकी जीवनाशी समस्पता साधण्याची एक विलक्षण हातोटी तिच्यात होती. तसे शंकरराव थोडेसे एककल्ली, तापटही होते. सात्त्विकतेला, त्यांच्या प्रामाणिकपणाला, सचोटीला कुणी आव्हान दिले की मग ते आतून पेटून उठत. दिव्यत्वाचा स्पर्श झालेल्या जीवनात असे घडते. त्यातून अन्यायाची मनस्वी चीड व संताप असणे, हे तारुण्याचे लक्षणच आहे.

विवाह झाल्यावर काही दिवसांनी शंकरराव पुनः नोकरीवर रुजू झाले. संसारासाठी नोकरी ही तर आवश्यक बाब होती. व ती नोकरी करताना अत्यंत प्रामाणिकपणे, सचोटीने ती केली पाहिजे, इतकेच नव्हे तर ज्या ठिकाणी काम करतो व ज्यांच्या बरोबर

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

काम करतो त्या सर्वांना आपल्या सेवाभावाने, प्रेमळपणाने, औदायने व मृदु-मऊ स्वभावाने आपलेसे करणे हे फारच महत्वाचे असते. आपल्या हाताखालील नोकरवर्ग हाही माणूसच आहे व त्याच्या कडून प्रमाद घडला तर त्याला समजावून सांगून, विश्वासात घेऊन काम करून घेणे हेही महत्वाचे असते. अधिकाराने मत्त होणारे व हाताखालच्यांचा सतत उपमर्द करणारे अधिकारी शंकररावांना भेटले नाहीत असे नाही. पण त्यांनी आपला प्रामाणिकपणा, स्वाभिमान, हिम्मत व बाणेदारपणा कधीच सोडला नाही.

पगार फारसा नसला तरी उपजिविकेपुरते पुरेल असा होता. फारशा गरजाही त्यावेळी नसत. सारख्या बदल्या होत असल्यामुळे अनेकवेळा एकट्यालाच राहायचा प्रसंग येई. बाहेरचे खाणे त्यांना वर्जच. आपल्यापुरता स्वच्छ-निर्मळ स्वयंपाक करण्याची कलाही त्यांनी आत्मसात् केली होती. त्यांना अस्वच्छता, गबाळेपणा, अस्ताव्यस्तपणा भावत नसे. त्यांची खोली किंवा घर पाहिले की सात्त्विकतेचा, स्वच्छतेचा, निर्मळपणाचा सर्वशंक जणू त्या जागेला झाला आहे, असे वाटे.

त्यांची मित्रमंडळी घरी येत तेव्हा त्यांना शंकररावाबद्दल मोठे आश्चर्य वाटत असे. वागण्यात, बोलण्यात, तसाच निर्मळपणा असे. कपटाचाराला ते निंद्य समजत. कुणालाही फसवून, त्याची प्रतारणा करून काही लाभ साधून घेण्याच्या प्रवृत्तीवर ते तुटून पडत. त्याचमुळे लाच खाणारे त्यांचे सहकारी शंकररावांच्या वाच्यालाही उभे राहात नसत.

नाकेदारीची नोकरी म्हणजे वरकड उत्पन्नाची चांगली सोयच असते. नाकेदारांना दूध, लोणी, तूप, भाजीपाला, फळे इ. खेड्यातून माल विकायास नेणारे आणून देत. तो शिरस्ताच पडलेला होता. ही देखील एक लाचच होय. गरिबांच्या घासातला घास काढून घेणे हे खरोखरच अन्यायाचे होते, परंतु मोगलाईत हे चालत असायचे. अधिकाऱ्यांना त्यातील वाटा पोंचला म्हणजे नाकेकारकून मग बिनधास्तपणे अशी वेगवेगळ्या स्वस्पातील लाच स्वीकारीत. शंकररावांच्या स्वभावात हे बसत नसे. अन्यायाचा एक पैसाही घरात घेणार नाही, याबाबत ते अत्यंत दक्ष राहात.

एकदा एक अधिकारी शंकररावांच्या वडिलांना म्हणाले,

“अहो, लक्ष्मणराव, तुम्ही रिटायर झालेले, थकलेले, तेव्हा तुमच्या मुलाला मुद्दामच नोकरी दिली, थोडे वरकड उत्पन्नही होईल व तुमचा चरितार्थही नीट चालेल ! पण कसले काय? तुमचा हा मुलगा तर देवमाणूस निघाला. एका पैशालाही शिवत नाही. इतरांनाही शिवू देत नाही. त्यामुळे वरिष्ठाकडे त्यांच्याबद्दल तकारी जाणार. तुम्ही सांगून पहा आपल्या मुलाला.”

लक्ष्मणराव म्हणाले, “तुम्ही म्हणता ते काही खोटे नाही. पण सारेजण करतात म्हणून शंकर तसे करणार नाही. संस्कारच तसे आहेत.”
मग तक्रार करणारा माणूस तरी काय बोलणार?

पिताजीचा वियोग: (जवळी, माघ शुद्ध ३, १९२६)

शंकरभाऊंच्या हृदयावर आघात करणारी एक घटना घडली. त्यांचे वडील लक्ष्मणराव आता थकले होते. वृद्ध तर होतेच. पिकले पान केव्हा गळून पडेल याची शाश्वती नव्हती. आणि झालेही तसेच. एके दिवशी सकाळी त्यांनी भाऊंना हांक दिली व त्यांच्या आईलाही बोलविले.

वडिलांना थोडेसे ज्योतिष्याचे ज्ञान होते. ते म्हणाले—

“माझ्या जीविताचा दीप लक्वकरच विज्ञानार आहे. वय चौसप्त झालेले आहे. उद्या सकाळी ९ पर्यंत माझी जीवन ज्योत विज्ञेल, असा माझा तर्क आहे. परंतु ९ च्या नंतर तसे काही झाले नाही तर मी मग बरीच वर्षे जगेन. तुम्हापैकी कुणी रडायचे नाही. आपल्या जैन धर्मात शोकाने कर्मबंध होतो असे सांगितले आहे. माझी जैन धर्मावर पूर्ण श्रद्धा आहे. आत्म्याला मरण नाही. फक्त देह बदलण्याचा कार्यक्रम आहे.”

असे म्हणून त्यांनी पाच पापांचा मनातून त्याग केला. सर्व जीवांची क्षमायाचना केली. कपडे काढून टाकले. बारावतांचा स्वीकार केला. आणि अन्न-पाण्याचा २४ तास त्याग करून उपोषणाचा स्वीकार केला. पंच परमेष्ठींचे ध्यान करीत ते बसून राहिले. ध्यान आत्म्याच्या आनंदमय स्वरूपाचे. कसलीही चिंता नाही, काळजी नाही. शेवटचे सांगायचे नाही. निरवानिरव नाही. मौन होऊन आत्मस्वरूपात लक्ष्मणराव लीन झाले. सर्व परपदार्थांचा मोह-व्यामोह संपला. सारी कर्तृत्व-भोक्तृत्व शक्ती विराम पावली. फक्त आत्मचिंतन उरले.

भाऊंच्या डोळ्यांतील पाण्याला खंड नव्हता. पण रुदण्याचेही जणू स्वातंत्र्य नव्हते. पिताजीची ती ध्यानावस्था पाहून त्यांचा कंठ वारंवार दाटून येऊ लागला. रात्री कुणालाही झोप नाही. मृत्यूची कल्पना सर्व विकल्पांना पूर्णविराम देते. सारा राग, द्वेष संपूर्ण जातो. शरीराच्या त्यागाची कल्पना खरी जागृती आणते. कामभोगातून आलेली सुषुप्ती पळ काढते. माणूस खडबडून जागा होतो. “आम्ही जातो आमच्या गावा, आमुचा राम-राम घ्यावा” हा जो विचार तुकाराम सांगतात तो खरा वाटू लागतो.

चादर हो गयी बहुत पुरानी।
अब सोच समझ अभिमानी॥

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

लक्षणरावाच्या मनात जणू हाच विचार प्रबळ झाला होता.

ही शरीराची चादर जशीच्या तशी ठेवून निघायचे आहे. या जन्मात नाही, तर पुढच्या जन्मी सिद्ध परमात्मा भी अवश्य होईन अशी खूणगाठ मनाशी पक्की बांधलेली व्यक्तीच समाधिमरणाचा स्वीकार करू शकते. संपूर्ण जीवन ज्यांनी आत्मचिंतनात घालविले, अहंकाराची वस्त्रे ज्यांनी टाकून मनाची व कषायांची निर्ग्रथ अवस्था स्वीकारली त्यांनाच ती समाधी प्राप्त होऊ शकते.

वडिलांची ध्यानावस्था पाहून भाऊंनी भक्तामर स्तोत्र पठण सुरु ठेवले. मनात मधूनच एक एक विचार तरंगत होता, की कदाचित् नज नंतर सारे पुनः जैसे थे होईल.

सकाळी आंघोळी केल्या. प्रभू परमात्म्याचा अभिषेक, पूजन, आरती केली. परंतु लक्ष मात्र पिताजींकडे जात होते. जे घडायचे ते घडणारच, त्या घटनेला निसर्गात पर्याय नसतो.

लक्षणरावाच्या पत्ती सौ. कृष्णामाई तर गांगरून गेल्या, पण त्यांनी स्वतःला सावरले. अशू पुसले आणि त्याही आपल्या धर्मसाधक पतीप्रमाणे ध्यानस्थ झाल्या. गमोकार महामंत्राचा जप सुरु ठेवला.

मणि मंत्र तंत्र बहु होई।

मरते न बचावे कोई॥

हेच खरे. मृत्यू ही मांगल्यपूर्ण अवस्था आहे. ती मंगलघडी नम्रपणे स्वीकारणे, निर्विकारपणे स्वीकारणे हे केवळ धार्मिक प्रवृत्तीतच बसते. कसलाही सांसारिक विकल्प मनात न ठेवता हा देह मृत्यूच्या स्वाधीन करण्यासाठी मनही खंबीर लागते.

मूलं संसार दुःखस्य देह एवात्मधीत्ततः।

त्यक्त्वैनां प्रविशेदन्तब्धिर व्यापृतेन्द्रिय ॥

शरीराविषयीचे जीवाचे प्रेम, किंवा शरीर म्हणजेच आत्मा आहे अशी भांती हेच संसारातील दुःखाचे कारण आहे. म्हणून शरीराविषयीची आसक्ती सोडून अंतरात्म्यात, त्या आत्म्याच्या अनंत ज्ञान स्वरूपात प्रवेश करण्यास त्याने उद्युक्त व्हावे. त्या परमात्म्याचे ध्यानात विलीन व्हावे, “हा जो जीवनमरणसंबंधीचा विचार आहे, तो लक्षणरावांनी जाणता अजाणता स्वीकारला होता, असाच या घटनेचा अर्थ लागतो.” मात्र भाऊंच्या हृदयात होणारी घालमेल त्यांच्या चेहन्यावरही उमटली होती. पहिल्यांदाच ते आपल्या प्रिय व्यक्तीचा मृत्यू उघड्या डोळ्यांनी पाहात होते. जीवन-मरणाच्या चक्राची एक अनुभूती अनुभवत होते. मृत्यूसारखा गुरु नाही. खरा गुरु मृत्यू शिकवितो,

कसे मरावे, हे शिकवितो. नवे जीवन हवे, प्रकाशमय, आनंदमय जीवन हवे, तर जुने नस्त झालेच पाहिजे.

भाऊंनी पूजा आटोपली. आरती घेऊन ते पिताजीकडे गेले. त्यांना वाटले णमोकार मंत्राच्या जपातच वडील लीन झाले आहेत. पण छे ! त्यांच्या आत्मज्योतीने शरीराचा त्याग केला होता. आत्मा निघून गेला होता. शरीर निष्बाण झाले होते. भाऊंनी मग तीच आरती त्या उर्ध्वगामी चेतनेला ओवाळली.

... आणि मग दुःखाचा मोठा प्रवाह त्यांच्या शरीरातून वाहू लागला. नेत्रातून अश्रू धारा वाहू लागल्या. “पिताजी” म्हणून त्यांनी त्यांच्या पायावर लोळण घेतली.

त्यांच्या मातेचा शोक तर अनावर होता.

• •

शंकररावजीची जवळीतून इ.स. १९२९ मध्ये मोहोळाई या गावी बदली झाली. ही वार्ता जवळीच्या ग्रामस्थांना कळाली. सारे हळहळले. ते भाऊंना म्हणाले,

“आपण सरकारी हुक्माप्रमाणे जाणार, हे खरे, पण आता आमच्याकडे आईच्या ममतेने पाहाणारा कोण आहे? येथील वातावरण आपल्या अस्तित्वाने सुंदर झाले होते. शिक्षणाचे प्रेम लोकात निर्माण झाले होते. गावाला शिस्त लागली होती. आता आमचे कसे होणार?”

आणि खरोखरच लोकांच्या हृदयातील प्रेम त्यांच्या नेत्रांतून अश्रूवाटे वाहात होते. इतक्या अल्पावधीत भाऊंनी त्या गावाचा कायापालट केला होता. घराघरातून त्यांनी प्रेमाची, सद्भावाची, कर्तृत्वाची ज्योत पेटविली होती. सरकारी अधिकारी नोकरी करून इतके मोठे लोकशिक्षणाचे कार्य करू शकतो, यावर अधिकाऱ्यांचा विश्वासच बसत नसे. त्यांच्या सत्त्वशील आचाराने अधिकारीवर्गही त्यांना मान देई. एखादा अधिकारी उर्मट जरी असला तरी भाऊंच्या प्रेमल व सत्त्वशील आचार-विचारामुळे तो भारावून जात असे. खरे तर असे लहान मोठे नाकेदार म्हणजे वरिष्ठांना वरकड उत्पन्न करून देणारेच असत. तशी मागणीही ते करीत. परंतु भाऊंच्या त्या प्रामाणिकपणामुळे त्यांना धाक वाटणे साहजिकच होते. परंतु अशा प्रामाणिक व्यक्तीना सरकार दरबारी अनेक हालअपेष्टा देखील सोसाब्या लागतात. काही जण त्यांच्याबद्दल वाईट शेरे मारीत, तर काहीजण खोटे आरोप करीत. परंतु त्या सातवर्षांच्या जवळी येथील सेवेत त्यांच्या प्रामाणिकपणाचा, चातुर्युर्पूर्ण व चोख वागण्याचा सन्मानच झाला.

भाऊ जाणार म्हणून निरोपाचा मोठा कार्यक्रम गावातील लोकांनी केला. सामान्यातील सामान्य माणसांनी भाऊंच्या कायची, त्यांच्या प्रेमाचे, प्रामाणिकपणाचे

कौतुक केले व गावातील मारुतीराव पाटील यांनी स्व-खचने आपल्या बैलगडीतून त्यांचे सर्व सामान मोहोळाई येथे पोचते केले. इतकेच नव्हे तर गावकच्यांना मातोश्री प्रमाणे असलेल्या सौ. पार्वतीबाई यांची खणानाराळाने ओटी भरून त्यांनाही गाडीने मोहोळाई येथे पोहचते केले. हे अपूर्व दृश्य होते. माणुसकीने वागणाच्या माणसाला या अशा प्रेमाशिवाय काय हवे असते? दिव्यत्वाच्या स्पशाशिवाय असे घडणे शक्य नसते. परहित करणाच्याबद्दलही अशी कृतज्ञता व्यक्त करणाच्यांची हृदये पवित्र व मंगल असतात यात शंका नाही. चंदनाप्रमाणे आपले जीवन लोककल्याणाच्या भावनेने झिंजविणारे भाऊ जेथे जात तेथे आपल्या प्रेमाने, सेवेने साच्यांना वश करीत.

शंकररावांची बदली मोहोळाई (ता. कन्नड) या गावी झाली. लहानसे गाव. सर्व वस्ती धनगर, रजपूत, वंजारी अशा जातीची. फारच गरीब लोक. भाऊंचे हृदय दयेने भरून यायचे. भाऊ त्यांच्यात मिसळायचे. त्यांच्या हृदयात शिक्षणाची ज्योत पेटवायचे. भजने, अभंग शिकवायचे, स्वच्छतेने कसे राहायचे, हे सांगायचे, त्यांना गरजेप्रमाणे मदत करायचे. त्यामुळे त्या गावातील एक देवमाणूस असा त्यांचा लौकिक. पेटलेला दिवा कुठेही नेला तरी प्रकाश देण्याचे कार्य करणारच. ज्या काळात लोकशिक्षणाचे नावही लोक घेत नसत, त्या काळात अत्यंत भूकपणे, निरलसपणे व निःस्वार्थी वृत्तीने शंकररावांचा लोकशिक्षणाचा व लोकजागृतीचा कार्यक्रम अखंड चालत होता. व्यसनापासून त्यांना सोडवायचे, हिंसक चाली-रीती व रीती-रिवाज या पासून त्यांना भुक्त करण्याचे असिधाराव्रत त्यांनी स्वीकारले होते. खरे तर असे केल्याने सामान्य जनांचा रोष ओढवून घेण्यासारखे. परंतु सरकारी नौकराचा धाकही त्यावेळी लोकांना वाटत असे. त्यामुळे ती सर्वसामान्य मंडळी त्यांना मान देत व त्यांच्या शिकवणुकीचा आदर करीत. गरीबांच्या जीवनाची खरीखुरी जाणच नव्हे तर त्यांना आपल्यापरीने सळळ हाताने मदत करीत राहून परम संतोषाचे जीवन जगण्याची एक रीतच त्यांच्या अंगवळणी पडली होती. स्वार्थाच्या वाच्याताही उभे राहायचे नाही व आपल्या प्रेमाची पस्खरण सर्वावर निरलस भावनेने करीत राहायचे हाच त्यांच्या स्वभाव. सारे गाव आपल्या प्रेमाने ते आपलेसे करून घेत. माणसाची खरी परीक्षा त्याने किती मोठी कामे केली यावरून करण्यापेक्षा त्याच्या लहान-लहान आचारातून देखील मानवी गुणांचे दर्शन कसे घडते, हे पाहाणे फार महत्वाचे आहे. खरे तर मानवी जीवनातून जी जी लहान कार्ये पार पडतात त्यातूनच खच्या अर्थने जीवन विकसित होत जाते.

मोहळाईतील पहिलाच प्रसंग! दसच्याला लोकांनी वार्षिक रिवाजाप्रमाणे वेशीमध्ये बकरा पुरण्याचे ठरविले. त्यांची ती हिंसक परंपरा. कुणी त्यांना त्यापासून विवेकाने,

प्रेमाने परावृत्त करण्याचे कार्य केलेच नव्हते. लोकांनी एक बकरा खांद्यावर घेऊन वाजतगाजत मिरवणूक काढली. या बाबतची हकीगत भाऊंना कळली. भाऊंचे करुणामय हृदय द्रवले. हिंसेपेक्षाही त्यांना कीव आली त्या लोकांच्या अज्ञानाची. ते देखील त्या मिरवणुकीत सामील झाले. जेव्हा ती वाजतगाजत जाणारी मिरवणूक इष्ट स्थळी आली तेव्हा भाऊ म्हणाले,

“मित्रांनो, तुमच्या आनंदासाठी, सणासाठी एखाद्या जीवाची अशी हत्या करणे हे काही बरोबर नाही. या विचाऱ्या मूक पशूच्या हृदयाचे बोल तुम्हाला ऐकू कसे येत नाहीत? कृपा करा आणि त्याला मुक्त करा.”

पण लोक त्यांचे ऐकेनात. ते म्हणाले,

“आमची ही धार्मिक रीत आहे. आमच्या धर्मात तुम्ही अडथळा करू नका! जर आम्ही आज हा विधी केला नाही तर आमच्या समाजावर संकट येईल. देवीचा कोप होईल.”

भाऊंनी प्रसंगाचे गांभीर्य ओखळले. धार्मिक भावनांच्या नावाखाली ही मंडळी वाटेल ती हिंसक कृत्ये करायला घावरणार नाहीत. शिवाय आपण एक सरकारी नौकर. त्यामुळे त्यांनी वेगळाच प्रस्ताव केला. ते म्हणाले,

“मित्रांनो, मी तर तुमचा मित्र आहे. आपण या निरर्थक व हानीकारक हिंसेच्या कार्यापासून स्वतःच परावृत्त व्हावे. पण आपण जर माझे ऐकत नसाल तर मग...” असे म्हणून ते थोडे थांबले- आणि म्हणाले- “त्या बकच्या ऐवजी मलाच त्या खड्यात पुरुन टाका. मी कसलीच आडकाठी करणार नाही.”

सान्यांच्या मनावर वेगळाच प्रभाव पडला. भाऊंचे शांत व संयत शब्द व बकच्या ऐवजी स्वच्या बलिदानाचा निग्रह पाहून त्यांच्यातील काहीजण पुढे आलेते भाऊंच्या पाया पडले. म्हणाले, “भाऊ, तुम्ही आमचे डोळे उघडलेत. यापुढे आम्ही या कुप्रथेचे पालन करणार नाही. आम्ही आपले मन दुखविले. याबद्दल क्षमा करा.”

भाऊंचे डोळे पाणावले. त्यांनी डोळे पुसले. त्यांनी त्या बकच्याला मोकळे सोडून दिले; व त्या ठिकाणी एक नारळ पुरण्यास सांगितले. भाऊ म्हणाले, “मित्रांनो, मी काही तुमचा शत्रू नाही. तुम्ही मला उपकृत केले आहे. ते मैत्रीच्या भावनेतून. पण तुम्ही मला असे वचन द्या की असल्या चालीरीतीत तुम्ही धर्म मानणार नाही. धर्म म्हणजे तुम्ही सान्यांनी सर्व प्राणीमात्रावर दया दाखवावी. प्रेमाने, बंधुभावाने राहावे. कुणाची जात, धर्म, पंथ पाहू नका. तुमच्या सान्यांच्या हृदयांत प्रत्यक्ष परमेश्वर आहे. या प्राण्यांच्याही

शरीरात आत्मा-परमात्मा आहे. हत्येवर विश्वास ठेवला तर आपले साज्यांचेच जीवन दुःखाचे होईल.” तेथील धनगरांच्या लग्नातील मांसाहारी पंगतही बंद पाडली.

भाऊंचा मोठेपणा त्यांच्या अशा लहानलहान कृत्यावरून, आचरणावरून दिसून येई. धर्माच्या विकृत स्वरूपाने माणूस माणसाचा शत्रू झालेला आहे. धर्माच्या नावाखाली होणारा कोणत्याही प्रकारचा ताण-तणाव, भांडण-तंटे, वाद-विवाद भाऊंना पसंत नव्हते. ते म्हणायचे—

“मजहब नही सिखातो

आपस में बैर रखना”

कोणताही धर्म मानवामानवात युद्धे, भांडणे, मारामाच्या, हत्या करायला सांगेलच कसा? मानवाने स्वार्थासाठीच धर्माचा, पंथाचा, जातीचा उपयोग करून घेतला आहे. आणि अज्ञानी माणसे स्वार्थी धूर्ताच्या बहकाव्यात येतात.

हे भाऊंचे सहृदय व्यक्तिमत्त्व घरातील संस्कारांनीच बनले असे नाही, तर वाचन-मनन-चिंतन यांमुळेही त्यांची मनोपीठिका चांगलीच तयार झाली होती. हे त्यांचे विचार कुणाला पटत नव्हते. परंतु भाऊ श्रद्धेचे पक्के व आचरणाने सच्चे होते.

अशा कितीतरी प्रसंगांत भाऊंची करुणामय वाणी व सहृदय आचरण दिसून येई. तत्त्वदृष्टिसंपन्नता व निर्भयता हे दोन प्रमुख गुण त्यांच्या ठायी दिसून येत असत. त्या गुणांचा आधार होता... त्यांची आत्म्यावरील श्रद्धा! श्रद्धेचे बळ किती आहे याचा अनुभव भाऊंना वारंवार आला. सर्व प्रसंगांतून ते त्याच आत्मश्रद्धेच्याबळावर पार पडत आले होते.

नाकेदारीतील एक प्रसंग :

मोहोळाईस नव्याने गेलेल्या भाऊंना अनेक चमत्कारिक प्रसंगांना तोड घावे लागत होते. साधारणपणे पूर्वीच्या नाकेदाराने ज्या प्रथा पाडल्या होत्या त्या लोकांच्या अंगवळणी पडलेल्या होत्या.

एके दिवशी नगरदेवळे या गावी भरणाच्या बाजाराला काही स्त्री-पुरुष अंब्याच्या पाण्या डोक्यावर घेऊन निघाले होते. त्यांच्या मार्गात मोहोळाईचा नाका होता. भाऊ नाकेदारीचे काम शांतपणे करीत बसले होते. इतक्यात नाक्यासमोर दहापंधरा माणसांनी आपल्या टोपल्या खाली ठेवल्या. ते बिचारे गरीब मजूर होते. पहाड उत्तरून ते दमले होते. घामाच्या धारा वाहात होत्या. चेहरे राफले होते.

त्यांनी प्रत्येकांनी आपआपल्या टोपलीतील ५/५ आंबे चौथच्यावर काढून ठेवले. आणि ते ओरडून म्हणाले- “अहो नाकेदार साहेब, हे घ्या आंबे, तुमच्यासाठी आणले आहेत. अत्यंत उत्तम जातीचे व रसाळ आहेत.”

भाऊंच्या कानावर ते शब्द गेले. ते बाहेर आले. ते म्हणाले- “हे आंबे इथे का ठेवले? घेऊन जा ते परत.”

“अहो! पूर्वीच्या नाकेदारांना आम्ही असेच देत आलो आहोत. शिरस्ताच तसा आहे. आपण नवीन दिसता. कृपा करून संकोच करू नका. घ्या ते.”

भाऊंनी शांतपणे सांगितले- “मला तुमचे आंबे नकोत. मला लागले तर मी घेईन विकत. ते तुमच्या टोपलीत घाला, आणि घेऊन जा.”

त्यांना वाटले की हा माणूस मुद्दामच प्रामाणिकपणाचे सोंग करीत आहे. तेव्हा ते मोऱ्या मिनतवारीने म्हणाले- “अहो भाऊसाहेब, असे का ताणून धरता? आणखीन पाहिजे असतील तर आणखीन आंबे घ्या. पण आम्हाला निराश नका करू.”

मग मात्र भाऊसाहेबांनी डोळे वटारले व किंचित दरडावून म्हटले- “आम्हाला सरकार पगार देते कामाबद्दल. तुमच्या सारख्या गोरगरिबांची पिळवणूक, अडवणूक करून मला तुमचे काही नको. उचला ते सारे आंबे आणि चालते व्हा. पुढी असे केले तर पहा. तुमच्या कष्टाचे काहीही घेणे माझ्या नियमात नाही बसत! चला निघा इथून.”

गरीब मजूरच ते. त्यांचा हा रुद्रावतार पाहून ते घाबरले. पण भाऊसाहेबांबद्दल त्यांच्या मनात आदर निर्माण झाला. कारण असा प्रामाणिकपणा, असे औदार्य, अशी सौजन्याची वागणूक त्यांना पूर्वी कधीच मिळाली नव्हती.

आजूबाजूला बसलेल्या गावकरी मंडळीना देखील आश्चर्यच वाटले. हा माणूस नसून देवमाणूस आहे. कुणाच्याही मालाला शिवत नाही आणि कुणाचे काही फुकट घेतही नाही.

त्या मजुरांनी आपआपल्या टोपल्या उचलल्या. भाऊंच्याकडे एकदा पाहिले आणि तेथून ते निघून गेले. भाऊंच्या हृदयात त्यांच्याबद्दल केवळ कणव होती. ही कष्टणारी, श्रमणारी, उपजीविकेसाठी राबणारी मंडळी. त्यांच्या तोडातला घास काढून घेणे किती अधमपणाचे आहे, लाजिरवाणे आहे, याची जाण लाच खाणाच्याला का येत नाही? याचेच त्यांना आश्चर्य वाटे.

आजच्या काळाच्या संदर्भात पाहिले तर माणसाचा लोभापायी किती अधःपात

झाला आहे, हे कळते. सरकारी यंत्रणा तर वरून खालपर्यंत भष्ट झाली आहे. त्यामुळे मानवतेच्या अधःपतनाला अंतच उरला नाही. भाऊंचा हा आदर्श जग विसरत चालले आहे. हीच खरी खंत आहे.

पण भाऊंची ही नीती होती. लाच-लुचपतीचा त्यांनी आपल्या सम्यक् आचाराने विरोध केला. पण तो मोळ्या कुशलतेने. आपल्या सहकाऱ्यांचा रोष होणार तर नाही व त्यांनी आपला विचारही अमलात आणावा, अशा मधुर-मृदू शब्दांनी भाऊंनी या कुप्रवृत्तींचा बीमोड केला. सरकारच्या तिजोरीचे उत्पन्न वाढल्याचीही नोंद सरकारीदप्तरी झाली. भाऊंच्या संबंधीची नोंद सरकारने मोळ्या गौरवाने घेतली होती. एक नेक, जाणता व निस्यृह कर्मचारी म्हणून भाऊसंबंधीचे रेकॉर्ड आजही पाहायला उपलब्ध आहे. एके ठिकाणी लिहिलेले आहे:

“यह शख्स निहायत दियानतदार – ईमानदार है,

खुदाको हजर नाजर समझकर खामोश काम करनेवाला है

मालिक और मुल्क की खिदमतके लिये ऐसे ईमानदार लोगोंकी
सख्त जरूरत है।”

— वरिष्ठ अधिकारी

जवळीला असतानाची एक घटना.

एकदा भाऊंना कळाले की विटा या गावी श्री चंद्रसागर महाराज आले आहेत. ते त्यांच्या दर्शनार्थ गेले. भाऊ बरोबर अनेक मित्रमंडळी होती. त्या मित्रांनी भाऊंचा परिचय त्या त्यांगीना करून दिला. इकडच्या तिकडच्या अनेक गोष्टी झाल्या. नंतर क्षुल्लक महाराज म्हणाले,-

“भाऊ, तुम्ही तर आत्तापर्यंत आमच्या जागी पाहिजे होता. तुम्ही फार मोठे त्यागी पुरुष व्हाल, असे मला वाटते.”

भाऊ म्हणाले, “महाराज, आपण या गरीब माणसाची चेष्टा करीत आहात. मी अत्यंत सामान्य माणूस आहे. मला साधू संतांच्या दर्शनाची तीव्र तहान आहे. पण आपण तर मलाच साधू व्हा, असे सुचवीत आहात. महाराज, मी सरकारी नोकर आहे. मला एक साधासासा नियम द्या.”

महाराजांनी नियम * दिला व तो भाऊंनी आजन्म पाळला. या भावनेने की, एक लहानसा नियमही पाळण्याचे माझ्याकडून होणार नसेल तर- मी, माझे जीवन याला अर्थ नाही. व्रत, नियम हे अंतरंगाच्या सामर्थ्याची परीक्षा पाहात असतात. लहानसा दिवाही प्रकाशमान असतो. तसेच लहान सहान नियम, व्रते यांनी देखील मानवाचे सामर्थ्य उजळून निघते.

भाऊंना त्या क्षुल्लक महाराजांनी व्रत-नियमाचा पहिला पाठ शिकविला. ते सावध झाले. आपल्याकडून प्रमाद घूऱ्ये नये याकडे ते अधिक लक्ष देऊ लागले. भाऊंनी हा नियम प्राणापलीकडे जपला. पण त्यात कुणासंबंधीची अप्रीतीची भावना नव्हती. होता एक संयमाचा धागा. आत्म्याला जागृत करणारा धागा.

या लहानशा संयम-सूत्राने त्यांना आत्म-निय्रहाचे परम मंगल सूत्र सापडले. परगावी राहाताना तर त्यांची सत्त्वपरीक्षाच असायची. विहिरीवस्त्रन पाणी आणायचे. ते चांगले गाळून मग स्वयंपाकही स्वतः करायचा. नाक्यावर किंवा सरकारी कार्यालयातही ते आपल्या हातांनी विहिरीतून आणलेले पाणी घेऊन जायचे. त्यांच्या सहकाऱ्यांना याचे फार आश्चर्य वाटायचे. भाऊंना आता कुणाच्याही घरी गेले तर तेथील पाहुण्याचार घेता यायचा नाही. आपल्या मिठास वाणीनेच ते आपल्या मित्रांना खूब कस्तूर टाकत. भाऊंना उर्दूतील शेर-शायरीचा बौक होता. हजारो शेर-श्लोक जिभेवर असत. त्यामुळे त्यांचे मित्र नेहमी त्यांच्या भोवती असत.

तारुण्य आणि आत्मसंयम यांचा सहसा विरोध असतो. भाऊंच्या संदर्भात मात्र हे खरे नव्हते. जीवनाचा प्रत्येक क्षण न क्षण त्या प्रभू परमात्म्याच्या चिंतनात घालवावा अशी तीव्रतर पिपासाही तारुण्यातच जन्मली. सुखाचा संसार ही कल्पना थोडीशी अज्ञानमूलक आहे. संसार हा संसारच आहे. तेथे जे सुख मिळते ते क्षणिक. प्राप्तीचा आनंद क्षणिक व प्रभू विरहाची कालमर्यादा अनंत. जितका हा विरह तीव्र, तितका दाह मोठा, दुःख मोठे. खरे तर भाऊंचा पिंड दुःख पिऊन टाकण्याचा. दुःख ही काही दुसऱ्याने पाठविलेली “ठेव” नाही. ती दुःखे आपणच मागून घेतलेली असतात. कुंतीने दुःख दे असा पुकारा केला का? दुःखाशिवाय परमात्म्याकडे ओढ नाही लागत.

गृहस्थाश्रम हा स्व-पीडकही आहे व परपीडकही आहे. स्त्री आहे. मुले मुली आहेत, त्यांच्या आवास निवासाची समस्या आहे. भोजनपानाची, औषधपाण्याची, शिक्षण संस्काराची जबाबदारी आहे. मनाप्रमाणे त्यांना सुखी ठेवणे हे मिळणाऱ्या उत्पन्नात केवळ अशक्य. पण त्यांचा गृहस्थाश्रम हा “अनाश्रयी”, व “अनास्त्रवी” राहिला. नित्य धार्मिक ग्रंथांच्या वाचनाने एक सुदृढ समतोल त्यांच्या हृदयात ठाण मांडून राहिला. दारिद्र्यच आहे, तर आहे. कदाचित तेच जीवनाला उजाळा देऊन जाईल. पत्नीला त्यांनी सांगितले- “बाई, आमचा असा “पातळ” संसार. अळवावरच्या पाण्याच्या थेबा-सारखा. पानावर असे पर्यंत भोत्यासारखी चमक, खाली पडला तर जमिनीत जिरुन नाहीसा व्हायला वेळ नाही लागायचा.”

त्यांची पत्ती अत्यंत सात्त्विक, समजूतदार, प्रेमळ आणि पतीच्या सर्व सुख दुःखात सुखेनैव एकरूप होणारी होती. इतरांचे भरलेले, संपन्न संसार पाहून माऊली कधी विषादली नाही. संकोचली नाही. पतीच्या सेवेत, सासूसासन्यांच्या सेवेत तिने कधी कुचराई केली नाही.

तो असा एक प्रशांत काळ होता, की मानवी जीवन आतून समृद्ध होते. ओरबाडून खाण्याचे, भोगण्याचे ते दिवस नव्हते. निसर्ग संपन्न होता. मने तृप्त होती. कषाय मंद होते... आणि या सान्यांशी सुसंवाद जणू भाऊंच्या पत्ती साधीत होत्या.

वालसा (१९३३)

इ.स. १९२९ साली भाऊंना सुमन नावाचे कन्यारत्न झाले. त्या घटनेचा आनंद मनात होता. सरकारची कामे तर भाऊ कडून चांगलीच होत होती. सारे अधिकारी प्रसन्न होते. चोख हिशोब व कामातील प्रामाणिकपणा पाहून मीर अहमदखाँ मोहतमीम यांनी भाऊंना अव्वल कारकून म्हणून वालसा (सिपोरा) ता. भोकरदन येथे बढती देऊन बदली केली. अशा बढतीचा आनंद भाऊंना झाल्यास नवल ते काय?

भाऊंनी माधवराव अव्वल कारकून रजेवर जाताना त्यांच्याकडून चार्ज घेतला. आता भाऊ अव्वल कारकून झाले होते. आपल्या पत्तीस, सौ. पार्वतीबाईस घेऊन ते वालसा गावी कामावर रुजू झाले. जवळ जवळ सहा महिने त्यांचा मुक्काम तेथे होता. त्यावेळची एक घटना. भाऊंचा धर्म अहिंसात्मक जीवदयेचा धर्म. त्या गावी हिंदू व मराठे यांचीच संख्या जास्त. फक्त एक घर भीमराव कुलकर्ण्याचे तेवढे ब्राह्मणाचे. या गावात वेशीचे आत लक्ष्मी देवीचे मंदिर होते. आणि वेशीबाहेर कस्तमचे दप्तर होते. रोज मंदिरावरून वेशीबाहेरील दप्तरात जावे लागत असे. दर मंगळवारी देवीपुढे दोन तीन बकरे मारण्याची प्रथा तेथील समाजात होती. अंधश्रद्धेमुळे लोक तसे करीत. भाऊंच्या नजरेस हा प्रकार आला. त्यांचे हळुवार मन द्रवले. अंधश्रद्धेपायी होणारी ही हिंसा बंद करण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला. आणि तो त्यांनी भीमराव कुलकर्णी यांना सांगितला. त्यांनी देखील त्यांच्या विचाराचे समर्थन केले.

दुसरे दिवशी मंगळवार. भाऊंनी लक्ष्मी देवीच्या देवळासमोर टेबल खुर्च्या मांडायला सेवकाला- अबदूल रहमान या शिपायाला- सांगितले. शिपायाला सरकारी वेश घालायला सांगितले. तितक्यात दोन बकरे घेऊन गंगाराम नावाचा माणूस तेथे आला. त्याने ते दोन बकरे खुंट्यास बांधून ठेवले. कारण अद्यापि काही भक्तभंडळी यायची होती.

भाऊंनी गंगाराम यास विचारले- “हे बकरे येथे का आणले?”

गंगाराम म्हणाला- “मी येथील पोलीस पाटलाचा पुतण्या आहे. आमचे पाहुणे नवस फेडायला आलेले आहेत. हे बकरे देवीला आम्ही अर्पण करणार आहोत.”

भाऊ म्हणाले- “देव देवतांचे पुढे अशी हत्या करायला तुम्ही सरकारची परवानगी घेतली आहे का? हुक्माशिवाय तुम्हाला अशी हत्या करता येणार नाही. हत्या केल्यास तुम्हाला मोठा दंड भरावा लागेल.”

गंगारामने आपल्या पोलीस पाटलास- काकास बोलावून आणले. गावातील पन्नाससाठ माणसेही हा काय प्रकार आहे हे पहायला तेथे जमली. पोलीस पाटलास भाऊंचा राग आला. तोही अधिकारी होता. तो म्हणाला-

“आमचे घरी आलेल्या मंडळीचा नवस फेडायचा आहे. त्यांना मांसाहाराचे जेवण करायचे आहे. आपण आम्हाला विरोध करणारे कोण? यापूर्वी आमच्या गावात असा विरोध कोणत्याही कारकुनाने केला नाही. मग तुम्हाला हा अधिकार कोणी दिला? तुम्ही तुमच्या खात्याचे काम पहा, आमच्या या धार्मिक कार्यात अडथळा आणू नका.”

भाऊंनी त्यांचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेतले. भाऊ त्यांना म्हणाले-

“हिंदूच्या कोणत्या शास्त्रात बकरे बळी द्यावे म्हणून सांगितलेले आहे? असा बळी देऊन कोणता धर्म तुम्ही पाळता? मी पण हिंदू पुराणे व शास्त्रे वाचली आहेत. आपण धर्माविरुद्ध वागून हे पाप करू नये, असे मला वाटते. आमचे न ऐकता आपण ही हत्या केली तर मला वर तसा रिपोर्ट करावा लागेल, व त्याची जबाबदारी तुमची राहील. मग मला दोष देऊ नका.”

पोलीस पाटील मनातून घाबरला. आज पर्यंत कुणाही अव्वल कारकुनाने अशी भाषा केली नव्हती. गंगाराम म्हणाला- “साहेब म्हणतात ते खरे आहे. रिपोर्ट झाला तर आपणही या हत्येच्या प्रकरणात अडकू.”

भाऊंनी पुनश्च दोघांना समजावून सांगितले. दोघांचीही समजूत पटली. भाऊंनी सांगितले की देवीसाठी गूळ, मलिदा आणा व तोच देवीला अर्पण करा. त्यामुळे तुमचा नवसही होईल व सरकारी आज्ञाही मोडली जाणार नाही.

इतक्यात एक बाई वाजत गाजत देवीपुढे आली. तिच्या अंगात आले होते. ती सारखी घुमत होती. देवीपुढे उभी राहून “माझे नैवैद्य कुठे आहे” असा आरडाओरडा ती करीत होती. “मला बकच्याचे नैवैद्य पाहिजे.” ती सारखी ओरडत होती. भाऊ तिच्या

पुढ्यात जाऊन बसले. ती घुमणारी बाई म्हणाली “अरे माणसा, मी तुझी आई आहे, हे तुला कसे, कसे कळत नाही?”

“कुणाची आई?” भाऊंनी विचारले.

“सर्वा जगाची आई” - ती म्हणाली.

“सर्व जगात माणसे, पशु-पक्षी हे सर्व आलेत ना?” - भाऊंनी विचारले.

“एहूळ्ही तुला कळत नाही का?” - बाई.

“मग या बकन्याची देखील तू आईच झाली की! त्यांचा बळी मग तू का मागतेस?”

बाईची वाचाच बंद झाली. थोड्या वेळाने ती म्हणाली.

“माझा नैवेद्य बंद करणाऱ्याचा तळपट होईल.”

भाऊ प्रेमाने त्या बाईला म्हणाले - “मी नैवेद्य बंद केला, हे खरे. परंतु तू जर साच्या जगाची आई आहेस, तर मग बकरा हे देखील तुझं लेकरु झाले. मग त्या आपल्याच लेकराचं मांस तू मागतेस, हे केवळ एखाद्या डाकिणीलाच शोभून दिसते, आईला नाही. म्हणून आईने आपल्याच लेकराचे मांस मागणे हे बरे नाही. येथे जमलेल्या लोकांचा काही दोष नाही. मी त्यांना सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी सर्व केले आहे. तुझ्यासाठी गूळ-मलिद्याचा नैवेद्य तयार आहे. तो तू घे. यापुढे कधीही बकरे मिळणार नाही.” नंतर ते तेथे जमलेल्या लोकांना म्हणाले -

“धर्म बंधूनो, ही जर खरोखरची देवी असेल तर कापूरपुडा पेटवून तिच्या हातावर ठेवा जा. आणा लौकर.”

त्या बाईने ते वाक्य ऐकल्याबरोबर तिच्या अंगातील देवी नाहीशी झाली. त्या दिवसापासून पुनः कोणाच्या अंगात देवी-देवता आली नाही व हिंसा पूर्णपणे बंद झाली.

अहिंसेच्या पवित्र भावनेने जर लोकांना त्यांच्या म्हणण्यातील व क्रियाकांडातील दोष दाखवून दिले तर अशा अंधश्रद्धेपायी होणारी हिंसा आपोआप बंद होते. हा भाऊंचा अनुभव. अहिंसेचा विचार लोकांच्या मनी-मानसी बिंबविल्या शिवाय व त्यांच्यात पशु-पक्षा संबंधी दयेची, प्रेमाची भावना निर्माण केल्याशिवाय अशा हिंसक व धर्म विरोधी प्रथा बंद होणार नाहीत. सर्व सामाजाने अशा कामी पुढाकार घ्यायला हवा, असे भाऊंना वाटत असे. व तसा जिदीचा प्रयत्नही ते करीत.

औरंगाबादः कर्मभूमी- १९३३ ते १९४७.

भाऊ साहेब वालसा येथे सहा महिनेच राहिले, परंतु त्या सहामहिन्यांत त्यांनी लोकांच्या अंथश्रद्धेला, त्यांच्या अज्ञानाला, त्यांच्यातील आळसाला पळवून लावण्याचा सम्यक् प्रयत्न केला. त्यामुळे जे विरोधक होते, ते मित्र झाले. भाऊंच्या रात्रीच्या सभेला सारे येऊन बसत. भाऊ विविध गोष्टी सांगून त्यातील मर्म त्यांना समजाऊन सांगत.

एकदा करोडगिरी खात्याचे नवाब अहमद खाँ हे नाके तपासण्यासाठी वालसाला आले. त्यांचा हुद्दा सुपरिंटेंटचा. रुबाबदार माणूस. त्यांचे बरोबर दोन कारकून, दोन शिपाई, एक बबर्ची, असा लवाजमा. त्यांचा मुक्काम तीन दिवस होता. मुसलमान अधिकारी आला की त्याची बडदास्त, खाणे-पिणे, दक्षिणा या गोष्टी आल्या. परंतु भाऊंनी कधीच त्यांना दाद दिली नाही. ते चांगले गृहस्थ असल्याने त्यांनी भाऊंना कधीच आग्रह केला नाही. त्यांनी भाऊंचे सर्व दप्तर काळजीपूर्वक तपासले. सारे काम स्वच्छ व नीट नीटके. सारा हिशोब पै-पाव आण्यासकट बरोबर. वातावरण न रुचल्याने भाऊंनी तेथून बदली मागितली. खाँ साहेब म्हणाले, “आपण काही काळजी करू नका. मी गेल्या गेल्या बदलीची ऑर्डर पाठवतो.”

साहेब निघून गेले. ते वचनाचे पक्के होते. चारपाच दिवसांत बदलीचा हुक्म हाती आला. भाऊंना आनंद वाटला. सच्चारित्र्याचा परिणाम चांगल्या माणसावर होतोच.

त्या प्रमाणे सहा महिन्यांतच भाऊंना वालसा सोडावे लागले व ते औरंगाबादला आले. ते आले, ते अहेलेकार खजाना म्हणजे खजीनदार म्हणून खेड्यातील वास्तव्यातून एका मोळ्या शहरी आगमन. येथे समाजासाठी काही तरी करता येईल असा आत्मविश्वास मनात उभारून आला.

मनाजोगते काम, मनाजोगते क्षेत्र मिळाले की मानवाच्या मनाला उभारी येते. जीवन विकासासाठी आवश्यक अशी उर्ध्व-गामी ऊर्जा वेगाने उसळी मारून वर येते.

आल्या आल्या जागेचा प्रश्न समोर उभा होता. प्रयत्न करून भाजी बाजारात मंदिराच्या जागेत भाड्याने राहायला जागा मिळाली. संसार मांडला गेला. पुनः सारी जुळवाजुळव ; भाऊंचे एक भाऊ मुक्तागिरी हे कन्नडला मैट्रिक पर्यंत शिक्षण होण्याच्या दृष्टीने भाऊंचे भाचे चिंतामणी यांचेकडे राहात होते. मातोश्रीही कन्नडलाच होत्या. दुसरे भाचे पद्मनाथ हेही कन्नडलाच शिकायला होते.

औरंगाबादला जैन समाजातील अनेक घरे होती. त्यावेळी खडेलवाल समाजाचे राष्ट्रभक्त माणिकचंदजी पहाडे वकीलसाहेब, हे प्रमुख गणले जात. तसेच सेठ

कधरदासजी बाकलीवाल, श्रीकिशनसेठ, दीपचंदजी ठोळे, हिरालाल वकील, गणेशलालजी ठोळे, मांगीलालजी गंगवाल, (कचनेर) इ. मंडळी. तसेच कस्तुरसावजी शिक्षणाधिकारी, गोकुल सावजी (मोठेबाबा), पद्मसावजी, पुतळासाहिरासा सावजी इ. अग्रवाल समाजातील प्रतिष्ठित मंडळी होती. सैतवाल समाजाचे पांडूरंगजी सुगंधी, गोपाळ सावजी महिंद्रकर, महादुराव गोसावी, अंबादासजी पसारे, संपत्तरावजी, चिंतामणी सोनटकके (बिडकीन), गोविंद रावजी भूस, यशवंतराव अन्नदाते (शिवूर), हरिभाऊ इंदौरे, रंगनाथ भूस (वाहेगाव) इ. मंडळी होती. औरंगाबादला आल्यावर भाऊंची त्यासर्व प्रतिष्ठितांची चांगलीच ओळख झाली. भाऊंच्या सर्व कार्यात ही सारी मंडळी मदत करीत. लोकहिताची काळजी करणाऱ्या माणसाला जगात मैत्रीला काय उणे?

जैन पाठशाळेची स्थापना:

मोहलाईला असताना भाऊंचा धार्मिक अभ्यास झाला होता. त्यांनी विद्यार्थ्यांबरोबर परीक्षाही दिल्या होत्या. कन्डला पं. मुन्नालालजी समगौरीया पाठशाला चालवीत. त्याचवेळी त्यांचा जैन बालबोध—चार भाग, छहडाला, रत्नकरंड श्रावकाचार, द्रव्यसंग्रह, तत्त्वार्थसूत्र आदी ग्रंथांचा अभ्यास झाला. त्याचा उचित उपयोग करण्याची संधी आता उपलब्ध होत होती.

भाऊंचे निरीक्षण फारच बारकाईचे असे. त्यांनी पाहिले की दिगंबर जैन समाजाची जवळपास शंभरहून अधिक घरे आहेत. त्या प्रत्येक घरातून दोन-दोन मुले मुली तरी संस्कारासाठी मिळाली तरी एक चांगली पाठशाळा येथे चालेल. त्यांनी प्रयत्न करून पाहायचे ठरविले. पूर्वी ब्र. हिरालालजी गंगवाल यांनी पाठशाळा चालविली होती. परंतु ते मुनी झाल्यावर ती पाठशाळा बंद पडली. भाऊंच्या मनाने जे ठरविले ते पार पाडले, असे घडत आले होते. दप्तर सुटल्यावर त्यांनी काही मुलांना घेऊन राहात्या घरीच त्यांचे धर्म शिक्षण सुरु केले. दिवसभर ऑफिसचे काम व संध्याकाळी आठ-नऊ वाजेपर्यंत पाठशाळा, असा क्रम सुरु झाला.

ही वार्ता गोकुलसावजी यांना कळाली. ते एके दिवशी आपली मुले श्रीपाल, केशर, नेमीनाथ व प्रद्युम्न यांना घेऊन काठी टेकत, भाऊंच्या घरी दाखल झाले. स्वतः गोकुलसावजी बहुश्रुत व धर्माचे चांगले जाणकार होते. त्यांच्या आगमनाने भाऊंना आनंद झाला. भाऊंनी त्यांना आत यायची विनंती केली... सर्व जण आत आल्यावर गोकुलसावजी म्हणाले-

“काय भाऊसाहेब, केवळ सैतवाल मुलांनाच शिकविण्याचे तुम्ही ठरविले आहे काय?”

भाऊ म्हणाले- “असे कसे होईल. सूर्य सान्यासाठी उगवतो. तसे धर्मज्ञानही सान्यासाठीच आहे. परंतु येथे जागा अपुरी पडते. आपण जर जागा दिली तर समाजातील सान्यांना धर्म शिक्षणाचा लाभ मिळेल. आपण जर जागेची व प्रकाशाची व्यवस्था केली तर पाठशाळा चांगली चालू शकेल.”

मोठे बाबा (श्री. गोकुलसावजी) म्हणाले- “त्यात काय मोठेसे आहे? सराफ्यात अग्रवाल मंदिरात आम्ही पाठशाळेची उत्तम व्यवस्था करून देतो. तुम्ही केव्हा पासून सुरु करता ते सांगा?”

भाऊंच्या आनंदाला उधारणंच आले. त्यांनी म्हटले-

“लवकरच सुरु करू. आपल्यासारख्या ज्ञानप्रेमी मंडळीचे आशीर्वाद असले तर मग आम्हाला काय उणे?”

काही दिवसांतच माणिकचंदजी वकीलसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली पाठशाळेचा शुभारंभ झाला. घराघरातून मुले-मुली येऊ लागल्या. मुलांना असे काही तरी हवे होते. भाऊ दप्तरातून घरी येत. संध्याकाळचे भोजन घेत व तेथून सरळ पाठशाळेत येत. मुला-मुलींचा उत्साह वाढला. जैन धर्म भाग- १-२-३-४, छहढाळा, रत्नकरंड, भक्तामर स्तोत्र, आदिनाथ स्तोत्र इ. अभ्यासक्रम सुरु झाला. सेवेचे एक आगळे, नवे क्षेत्र भाऊंना मिळाले. प्रत्येक वर्षी नवीन ग्रंथाचे अध्ययन. त्या मुला-मुलींना श्री. माणिकचंद धर्म परीक्षालयाच्या परीक्षांना बसविले जाऊ लागले.

कामाचा व्याप वाढला. एकट्याने सर्वांचे शिक्षण होणे अशक्य होते. म्हणून लालाजी फुरसुले गुरुजी यांनाही विनंती करण्यात आली. तेव्हा धर्माध्यापक म्हणून कामावर रुजू झाले. भाऊंचे भाऊ मुक्तागिरी हे देखील चांगले जाणकार. त्यांना गोड आवाजाची देणगी लाभली आहे. त्यामुळे त्यांचाही सहयोग पाठशाळेला लाभला, मिळत गेला. जेव्हा भाऊ काही काळासाठी पैठणला बदलून गेले होते, तेव्हा पाठशाळेची जबाबदारी मुक्तागिरीवर असे. परंतु भाऊंनी विनावेतन काम करावे, हे त्यांना पसंत नव्हते. तसे ते भाऊंना सांगतही. परंतु भाऊंनी धर्म शिक्षणासाठी वेतन घेण्याचे कधीच मान्य केले नाही. थोरल्या भावाची आज्ञा म्हणून मुक्तागिरी काम करीत.

आई देखील कधी कधी म्हणत- “भाऊ, सारखे सारखे काम केल्याने तू थकत नाहीस का? दिवसभर सरकारी कामे. फिरतीची कामे आणि रात्री ९-१० वाजेपर्यंत पाठशाळेचे काम. मला हे पसंत नाही.”

भाऊ आईला नम्र वचनांनी म्हणत-

“बाई, तू घरचे काम करून कधी थकतेस का? मलापण धर्म-कार्य हे घरचेच काम वाटते. मला खरोखरच आनंद होतो. जैनधर्माचे ज्ञान दिल्याने त्यात अधिक पक्केपणा येतो. दुसऱ्यांना धर्मतत्त्वे कशी पटवून घावी, याचे शिक्षणच मला मिळते. खरे तर मुलांनीच मला शिकविले आहे. त्यांच्या मुळेच माझे मन शांत व प्रसन्न राहते.”

एके दिवशी मोठे बाबा असलेल्या गोकुलसावजीनी आपल्या मधल्या चिरंजीवाकडे सहज चौकशी केली. त्यांनी पुतळासावजीना विचारले,-

“अरे, ते भाऊसाहेब किती दिवसापासून विनावेतन काम करीत आहेत, त्यांना काही दिले की नाही? काही मानधन तर घ्यायलाच हवे.” श्री गोकुलसावजीची अशी आत्मीयता! असे प्रेम!

जेव्हा भाऊंना काही मानधन घेण्याच्या आग्रह करण्यात आला, तेव्हा ते म्हणाले- “कसले मानधन म्हणता? मी जे धर्म शिक्षण देतो ते केवळ धर्म भावनेतून. मुलांचा उत्साह, त्यांचा आनंद, त्यांची तन्मयता पाहून माझे मन आनंदाने भरून येते. तीच माझी खरी कमाई आहे. मी धर्म शिक्षणाचा मोबदला कधीच घेणार नाही. कर्तव्याचा आनंद सर्वात मोठा असतो सावजी!”

अशी निष्काम प्रवृत्ती. मोहावरच स्वार झालेली त्यांची संयम प्रवृत्ती.
सरकारकडून चौकशी:

भाऊ हे सरकारी नोकर असल्याने, अन्य नोकरी करून वरकड उत्पन्न ते मिळवितात, पाठशाळेत नोकरी करतात, अशी तकार कुणी तरी सरकार दफ्तरी केली होती. सरकारने गुप्तचरामार्फत भाऊंची परस्पर चौकशी केली. त्यांनाही आढळून आले की हा परोपकारी, निस्पृह मनुष्य कोणतेही वरकड उत्पन्नासाठी कुठेही नोकरी करीत नाही. त्यांनी रिपोर्ट केला की हा माणूस कुठेही अन्य जागी नोकरी करीत नाही. केवळ परोपकाराच्या व ज्ञानलालसेच्या निमित्ताने पाठशाळा चालवितो. त्यात केवळ स्वधर्माचिरणाचा लाभ असून, त्यातून काहीही आर्थिक लाभ त्यांना होत नाही.

असे निरासक्त जिणे! जीवनाला गतिमान करणारा निरासक्तपणाचा भाव.

औरंगाबादेला नोकरी करीत असता प्रपंचाचा भार भाऊंना सहन करावा लागत होता. मुक्तागिरी त्यांचे धाकटे बंधू, त्यांचा जन्म दि. ९.९.१९१४ चा. भाऊंनीच त्यांचे मट्रीकपर्यंतचे शिक्षण व सांभाळ केला. पुढील बी.ए.बी.एझ. चे शिक्षण त्यांनी घेतले. हैद्राबादच्या स्वातंत्र्य संग्रामात त्यांनी भाग घेतला होता. त्यामुळे स्वातंत्र्य सैनिक होण्याचा मान त्यांना लाभला. नाट्य, संगीत, गायन यात त्यांना आनंद. स्वतः चांगले कवी.

त्यांचा विवाह करण्याचे वारे घरात वाहू लागले. मुक्काम बाबरा येथील श्रीमान रामदास महिंद्रकर यांच्याकन्या कु.वत्सलायांचे बरोबर त्यांचा विवाह कन्नड येथे झाला. कन्नडच्या गुलाबचंदजी पहाडे, पंडितवर्य मुन्नालालजी, हिरालाल पहाडे इ. श्रावकांनी या विवाह कार्यात पुढाकार घेतला. त्यांची भाऊंवर विशेष भक्ती होती. त्यामुळे लग्न कार्याच्या खर्चाचा भार भाऊंवर फारसा पडला नाही. या मंडळीच्या प्रेमामुळे विवाहाचा सोहळा थाटात पार पडला. या विवाहाच्या निमित्ताने भाऊंवरची बरीच जबाबदारी कमी झाली. आपण शिकलो नाही, तरी आपला धाकटा भाऊ शिकून गुणवांन झाला, याचे त्यांना केळढे कौतुक! अशा प्रकारे भाऊंनी आपल्या ज्या ज्या संसारिक जबाबदाऱ्या होत्या त्या हळूहळू निष्ठेने पार पाडल्या.

आईची माया:

औरंगाबादेला चार दिवस सुखाचे आले होते. भ्रमंती टळली होती. आपल्या मातेची सेवा करण्यास आता भरपूर वेळ होता. आईचे प्रेमल कृपाछत्र भाऊंना सतत प्रेरणा देत राहिले होते. परंतु दिवसभर दफ्तर व रात्री पाठशाळा, यामुळे भाऊंना थोडेसे दमल्यासारखे होई. आई म्हणायची, “भाऊ, किंती रे धावपळ तुझी. तासभर आईच्या जवळ बसायला बोलायलाही तुला सवड नाही. सारखी पाठशाळा, पाठशाळा काय घेऊन बसला आहेस? जरा विश्रांती घे... पाच मैल पायी जायचे, पाच मैल परत कार्यालयातून यायचे, किंती श्रम घेतोस? हे बघ, एक सायकल घे बाबा. त्यामुळे तुझा बराचसा त्रास वाचेल.”

भाऊ म्हणाले — “आई, माझा पगारच घराच्या खर्चाला पुरेसा होत नाही. त्यातून सायकल कशी घेणार? मला नको ती सायकल. पायीच बरे. व्यायाम होतो व प्रकृतीही चांगली राहाते.”

पण यावेळी माऊलीने त्यांचे काही ऐकले नाही. घरातील काही चांदीच्या वस्तू भाऊला देत त्या म्हणाल्या, “या चांदीच्या वस्तू घरात केवळ पडून ठेऊन काय उपयोग? आज बाजारात जाऊन त्या विकून टाक व चांगली सायकल घेऊन ये.”

आईच्या इच्छेप्रमाणे भाऊंनी त्या वस्तू घेतल्या आणि बाजारात जाऊन चार आणे तोळ्याच्या भावाने विकून चाळीस रुपये मिळविले. त्यातून त्यांनी फोनेक्स कंपनीची चांगली, दणकट अशी डबल दांड्याची सायकल विकत आणली.

घरी सायकल आलेली पाहून मातेला कोण आनंद झाला. पुत्राचे जाण्यायेण्याचे श्रम पाहून न राहवून मातेने मोळ्या प्रेमाने त्याला सायकल घेण्यास प्रवृत्त केले होते. त्या

वाहनामुळे खरोखरच भाऊचे श्रम वाचले. इतकेच नव्हे तर संध्याकाळचे जेवणही नियमाने होऊ लागले. रात्री भोजनत्यागाची प्रतिज्ञा भाऊंनी घेतली होती. त्यामुळे दप्तरात उशीर झाला की जेवणाला सुट्टी मिळे. मातेच्या ममतेने ते वाचले. म्हणूनच भाऊंच्या जीवनात मातेची कृपा, तिचे वात्सल्य, तिचा टापटिपीचा संसार याला महत्त्व आले. भाऊंचे लाड त्या माऊलीने जितके केले, तितके कुणाचे केले नाहीत. भाऊंना रोज गोड-धोड लागत असे. मनाप्रमाणे जेवायला मिळाले नाही की लहानपणी ते रडत बसत, रुसत. त्याची आठवण माता कधी कधी करून देत असे. पण आता तर भाऊ संयमाची एक एक पायरी चढत होते. संतापणे, चिडणे, कातवणे संपले होते. साच्याभूती दयाभाव तेवढा शिल्लक उरला होता.

बहिष्काराच्या छायेत :

भाऊ औरंगाबादेस आल्यापासून त्यांची ऊठ बैस अग्रवाल व खडेलवाल समाजात जास्त होऊ लागली. इतकी की भाऊ त्यांच्या पैकी एक होऊन गेले. समरसून गेले. घरोघरी त्यांच्या कार्याची प्रशंसा होत असे. ते कुणाच्या घरी गेले की त्यांचा मान सन्मान होत असे. त्या श्रीमंत व प्रतिष्ठित घरांत कोणतेही कार्य निघो, भाऊंना आग्रहाचे निमंत्रण असे. ते न आले तर पंक्ती ताटकळून राहत. धर्मकार्य असो वा सांसारिक कार्य असो, भाऊ शिवाय त्यांचे पान हलत नसे. त्यांची लोकप्रियता सैतवाळ समाजातील काही बांधवांना पाहवली नाही. त्यांनी एक सभा घेतली. एकाने प्रस्ताव मांडला की, भाऊंना आपल्या समाजाने लग्नाला आमंत्रित करू नये. दुसरा म्हणाला, “भाऊंनी सैतवाळाशिवाय अन्य समाजात जाऊन भोजन करू नये, असे त्यांचेवर बंधन घालावे.”

या बाबत भाऊंना विचारले गेले. ते म्हणाले,

“मी अशुद्ध आहार करीत नाही. ज्यांचेकडे शुद्ध, स्वच्छ व सात्त्विक आहार मिळतो त्यांचेकडे तु मी आमंत्रणावरून जातो. सारे जैन बांधव एकच आहेत. त्यात मी भेदभाव करीत नाही. त्यांचेकडे भोजन करणे धर्माला मान्य आहे. त्यात दोषार्ह असे काहीच नाही. तरी परंतु तुम्हाला ठरावच पास करायचा असेल तर एक काम करा. तुम्हापैकी कुणीही हॉटेलात जाऊ नये. अभक्ष भक्षण करू नये. चहापान सुद्धा हॉटेलात जाऊन करू नये. रात्रीभोजन करू नये.”

भाऊंचे बोलणे प्रखर होते. जैन मंडळीनी दुसऱ्यांच्या हॉटेलात जाऊन उष्ट्या कपबशीतून चहा घ्यावा, भजी खावीत, रात्री-बेरात्री खावे-प्यावे, हे त्यांना मानवणारे नक्ते.

त्या नंतर माणिकचंदंजी पहाडे म्हणाले, “भाऊ म्हणतात ते खरे आहे. आपणापैकी

किंती जण प्रतिज्ञा करता की हॉटेलात जाणार नाही म्हणून. रात्री जेवायचे नाही म्हणून.”

सान्यांचा उत्साह थंड पडला. भाऊंना जाती बहिष्कृत करू पाहणाऱ्यांनी त्यांची क्षमा . मागितली. ज्या समाजाच्या उद्धारासाठी ते अहर्निश तळमळत होते, त्यांच्या शिक्षणासाठी पदराला खार लावून मदत करीत होते, तीच मंडळी त्यांच्या बहिष्काराचा विचार करीत होती. केवळ आश्चर्य!

सहाय्यक सचिवाची भूमिका :

औरंगाबदेला आत्यावर भाऊंनी आपल्या परिश्रमाने, यिकाटीने तेथील कार्यालयाला एक प्रकाराची शिस्त आणली होती. चोख काम व तेही वेळेवर पार पाडण्यासाठी ते तत्पर असत. कुणी क्लार्क गैरहजर असला तरी त्याचे काम ते मूकपणे पार पाडीत. सुपरिटेंडेंट साहेबांचे कडून कोणतीही विचारणा आली की त्याची उत्तरे व फाईल्स साहेबांचे पुढे ते हजर करीत. कोठेही कुचराई, हलगर्जीपणा नाही. अक्षरे तर मोत्यासारखी असत. त्यामुळे सारे कार्यालय कोणत्याही प्रसंगाला तोंड घायला तयार असे.

एके दिवशी सुपरिटेंडेंट साहेब म्हणाले—“तुमचे काम चोख असते. आम्ही तुम्हाला आमचे पी.ए. नेमतो. आम्ही जेव्हा दौरा करू तेव्हा तुम्ही आमचे बरोबर राहावे.”

त्याप्रमाणे ऑर्डर देखील मिळाली. हुद्दा मोठा असला तरी काम जिकीरीचे होते. फिरतीचे होते. व्रती असल्यामुळे बाहेरचे खाणे वर्ज्य होते. त्यामुळे आपल्या बरोबरच ते स्वयंपाकाची भांडी व अनन्धान्य घेत. कुणाकडूनही काही घेत नसत. त्यांना “विरुद्धराज्यातिक्रम” म्हणजे शासनाच्या नियमाविरुद्ध काहीही न करण्याचे व्रत होते. त्या व्रताला दोष लागणार नाही, याची अत्यंत संयमपूर्वक ते काळजी घेत. प्रत्येक वर्षी जवळ जवळ ४०० नाक्यांची तपासणी करावी लागे. त्यांना नाकेदारीचा चांगला अनुभव असल्याने कोठे काय तपासावे, नाकेदार लबाडी कशी व कुठे करतो, हे त्यांना ठाऊक होते. त्यामुळे त्यांचेशी कुणी खोटे बोलत नसे. सर्व तपासणी पत्रके इ. वेळव्यावेळी. सुवाच्य व सुंदर हस्ताक्षरांत ते तयार करीत. साहेबांच्या कडून मिळणाऱ्या तोंडी सूचना देखील ते लिहून घेत.

या सान्या अधिकारपूर्वक व्यवहारात त्यांनी कुणाला मानसिक त्रास होईल असे वर्तन केले नाही, की कुणाचा अपमान होईल, असेही वर्तन त्यांच्या कडून घडले नाही. क्षमेची व मार्दवतेची ही मूर्ती सर्वांना सांभाळून घेत होती. ज्यांनी त्यांचेशी नीट व्यवहार केला नव्हता, त्यांचेशी देखील अत्यंत ममतेने ते वागत असत. त्यामुळे कुणाच्याही मनात भाऊंच्या विषयी किलिमष राहात नव्हते.

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

अशा दौच्याचे वेळी कधी कधी त्यांना खूप त्रास होई. विहिरीचे पाणी स्वतः आणणे, स्वयंपाक तयार करणे, सर्व भांडी नीट धुवून ती पुनः नीट जपून ठेवणे इ. कामांचा त्रास होत असे. परंतु आनंदही होता... तो म्हणजे आपले व्रत आपण नीट रीतीने, व्रतात दोष न येऊ देता पाळू शकतो, याचा शिवाय साहेब नवाब अहमद, मोहनमीम, कस्टम्स् यांची भाऊंवर पूर्ण मेहरनजर. माणूस अलिंगडचा एम्.ए., तरुण, विवेकी, परीक्षाप्रधानी, संयमी व कार्यकुशल. स्वतःच्या करूत्वाने अधिकार पदावर आलेला. भाऊंच्या कार्याचे कौतुक तोड भरून करणारा. त्यामुळे औरंगाबादचे दिवस मजेत चालले होते.

ते दौरा संपवून परत आले म्हणजे मग मित्रमंडळी घरी येत. चर्चा, गप्पासत्र चाले. विविध प्रकारच्या विनोदांनी वातावरण आनंदमय होत असे. येथे असतांना मित्राबरोबर भाऊ सिनेमाला जात असत. पण त्यात म्हणावी तशी रुची नव्हती. कधी कधी तर ते मधूनच उठून घरी निघून येत असत. मित्रांना ते आवडत नसे. ते म्हणत, “फार साधू लागून गेलाय ना, म्हणे श्रृंगारिक चित्रपट होता.”

भाऊ मात्र ज्यामुळे भावना उद्दीपित होतील, असे प्रसंग टाळीत. मोहाला आवरण्यात व आपले मन सदैव विशुद्ध ठेवण्यात ते तत्पर राहात.

नोकरीतील सुखदुःखे :

फिरतीच्या नोकरीमुळे भाऊंना त्रास होत असे. स्वतःचे जेवण तयार करून घेण्यासही अनेकदा वेळ मिळत नसे. एकदा ते साहेबाबरोबर कामारी चौकी—पेठा कन्हेरगावच्या अखत्यारीत—येथे तपासणीसाठी गेले होते. चारपाच दिवस कामाच्या गडबडीत त्यांना स्वयंपाक करायलाच वेळ मिळाला नाही. फक्त व दूध यांच्यावरच त्यांचे जेवण पार पडू लागले. एके दिवशी खूप ताप भरला. साहेबांना ते कळाले. ते हाताखालच्या नोकरांना म्हणाले—“हे सारे तुम्ही मला का अगोदर सांगितले नाही?”

स्वतः साहेबांनी औषधपाण्याची व्यवस्था केली. भाऊंची प्रकृती बरी झाली. पुढे मात्र साहेब स्वतः लक्ष घालून भाऊसाहेबांनी स्वयंपाक करून जेवण घेतले की नाही, याची चौकशी करीत. भाऊंना काही कमी पडू दिले जात नसे. काही झाले तरी व्रतभंग न होऊ देण्याइतपत कणखरणा त्यांच्या अंगी होता.

मुनीचे दर्शन, सेवा व संस्कार :

औरंगाबादेत असतांना भाऊंच्या भावजीवनावर अनेक मुनीश्वरांच्या सत्संगाचा चांगलाच परिणाम झाला होता. पूज्य आचार्य श्री वीरसागर महाराजांचा मुक्काम श्री शांतिनाथ मंदिर, सराफा बाजारातील जिनचैत्यालयात असताना त्यांची प्रवचने ऐकायला नेमाने मिळत गेली. तसेच नंदगढचे गुणधरजी महाराजांचा सतत अनुग्रह

होताच. कुठेही पूजाविधान असले की भाऊंना आग्रहाचे आमंत्रण जात असे. व तेही रजा घेऊन अशा प्रसंगी उपस्थित राहात. विधानांची रांगोळीची चित्रे काढीत. त्यात ते तरबेज झाले होते.

कचनेर (औरंगाबाद) येथे आचार्य श्री वीरसागरांचा चातुर्मास होता. तेथे त्यांचे बरोबर मुनी श्री मल्लिसागरही होते. कचनेरला जाऊन भाऊ त्यांची प्रवचने ऐकत व स्वाध्याय, ध्यान करीत. पूज्य श्री चंद्रसागरजी मुर्मीच्याही प्रवचनांचा लाभ त्यांना औरंगाबाद येथे सतत मिळत गेला. मुनी श्री सुमतिसागरजी व त्यांचे परमशिष्य श्री क्षुल्लक सुपाश्वर्सागर यांचेही दर्शन त्यांना घडले व सेवेची संधी मिळाली.

था निमित्ताने कन्नड, वासडी, अंधानेर, वाळूज, आढूळ, जालना, सज्जनपूर, कुथलगिरी इ. गावी जाण्याचा योग आला. तेथे अनेक विधाने—पूजा-अर्चा भाऊंच्या सहकार्याने पार पडल्या. मूळच्याच धार्मिक व चिंतनशील असलेल्या मनात मुनिधर्मसंबंधी उत्कट प्रेम निर्माण झाले. जीवन हे उपभोगासाठी नसून, मुनिधर्म स्वीकारून आत्म कल्याणाचा मार्ग स्वीकारणे श्रेयस्कर असल्याची भावना तीव्रतर होऊ लागली.

आचार्य शांतिसागर आणि भाऊः

मराठवाड्यातील विविध भागांतून भाऊंचे भ्रमण होत राहिले. इ.स. १९४० च्या वेळी आचार्य श्री शांतिसागरजीचा संघ मांगीतुंगी येथे जावयास निघाला. तेथे मानसंभाची पंचकल्याणिक पूजा होणार होती. ती प्रतिष्ठा करण्यात कन्नडचे शेठ मोतीलालजी पहाडे व शेठ गुलाबचंदजी पहाडे यांचा वाटा होता. त्यांनी आग्रहाने भाऊंना निमंत्रण दिले व त्यांना स्वतःच्या मोटारीने मांगीतुंगीस घेऊन गेले. शेकडो गावांतील धर्मप्रेमी मंडळी आवर्जून या प्रसंगी उपस्थित झाली होती.

पू. आचार्य श्री शांतिसागरजी महाराज मांगीतुंगी पासून अद्यापि २० कि. मीटर दूर होते. भाऊंनी तो प्रवास महाराजांचे समवेत पायीच केला. आचार्यश्रीच्या बरोबर अनेक मुनी व ब्र. बोधिचंद होते. प्रवासात आचार्य थांबले तर त्यांचे पाय दाबून देण्याचे, गुरुसेवेचे कार्य भाऊंनी मोठ्या भक्तीने केले. वाटेत चालताना आचार्यश्रीच्या कडून भाऊंच्या जीवनाबद्दल जाणून घेण्याचे भाव प्रगट होत. परंतु आपल्या संबंधी फारशी माहिती भाऊंनी कधी दिली नाही. नम्रतेने, “मी एक तुच्छ व्यक्ती,” असाच भाव ते प्रगट करीत. आचार्याच्या सहवासाचे असे निसटते क्षण भाऊंनी टिपून घेतले. आचार्य वाटेत अनेक प्रसंग मुनिजीवनाबद्दलचे सांगत. ते ऐकून मुनिधर्म स्वीकारण्याची प्रेरणा मनात अंकुरत राहिली.

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

मांगीतुंगी या तीर्थक्षेत्रावर भाऊंनी प्रतिष्ठा पूर्ण होईपर्यंत वास्तव्य केले. या वास्तव्यातच त्यांचा व आचार्यश्रींचा संबंध आला. आचार्यश्रीच्या लोकोत्तर गुणांची, निरतिचारपूर्वक धर्म साधना, महाव्रत पालन, ज्ञानाचार, तपाचार, संयमाचार इ. बाबतची माहिती भाऊंनी करून घेतली. मुनिधर्मच कसा श्रेष्ठ आहे व त्या द्वारे कर्मनिर्जरा कशी होऊ शकते याबद्दलचे आचार्यश्रींचे मौलिक विचार ऐकण्याचे भाग्य भाऊंना मिळाले. साधु-पुरुषांच्या गुणचिंतनातच ते रमून गेले.

आचार्यश्रींचा चातुर्मास कवळाणे येथे झाला असताना औरंगाबादेहून शिक्षणाधिकारी कस्तुरसावजी यांचे बरोबर ते आचार्यश्रीच्या दर्शनास गेले. दर्शन घेतल्यावर आचार्यश्रींनी म्हटले, “भाऊ, तुमची टोपी दाखवा.” पूर्वी अशा टोप्यांना आतून चामडे लावले जात असे.

भाऊंनी टोपी काढून दाखविली. भाऊ म्हणाले,

“महाराज, टोपीला आतून जे अस्तर आहे ते कापडाचे आहे.”

महाराजांना संतोष वाटला. जैन समाजातील श्रावकांनी कातडी वस्तू वापर नयेत, त्यामुळे हिंसेचा दोष येतो, असे आचार्यांना वाटत होते. त्यामुळे अगदी बारीक सारीक गोष्टीकडे महाराजांचे लक्ष असे. आचार्यश्रीच्या चातुर्मासात भाऊ अनेकवेळा दर्शनासाठी व वैव्यावृत्तासाठी जाऊन आले. • •

मराठवाड्याच्या पूर्वीतिहासाचे ओऱ्हरते दर्शन :

निजामाच्या राज्याचे मोगलाई म्हणजे “अंदाधुंदी” असे वर्णन केले जात असले तरी स्वतः निजाम हा अत्यंत काटकसरी होता. राज्याचा खजिना सतत कसा वाढेल याकडे त्याचे फार लक्ष असे. आणि कस्टम ऑफिसर्स ते काम नीट करतात की नाही, याची स्वतः निजाम काळजी घेत असे. इंग्रजांइतकी शिस्त जरी राज्यात नव्हती तरी निजामाचा कारभार तसा शिस्तीचा होता. खास करून मुस्लीमांच्या शिक्षणाकडे त्याचे लक्ष होते. तो तसा धर्मसहिष्णू असल्याचा भाऊंचा अनुभव आहे. जैनसमाज हा प्रामुख्याने सावकारी, शेती व तत्सम व्यापार करणारा होता. हा समाज राजकारणापासून बहुधा अलिप्तच असे. जैन समाजाचा एक स्थायी भाव असा असे की, आपला उद्योग बरा आणि आपण बरे. याचे कारणही तसेच होते. व्यापारी प्रवृत्तीच्या समाजाला राजकारणापासून नेहमीच दंड सोसावा लागत असे. इ.स. दहा-अकराव्या शतकात आज जो मराठवाडा म्हणून म्हणविला जातो तो भाग अत्यंत संपन्न होता व त्यापूर्वी जे राजे तेथे राज्य करीत होते त्यांतील राष्ट्रकूट घराण्याने जैनधर्म स्वीकारला होता. इतकेच नव्हे तर त्याकाळातील जैन भट्टारकांनी त्या राजाश्रयाचा उपयोग करून घेऊन जैन घराण्यातील अनेकांना राज-

दरबारात प्रतिष्ठा मिळवून दिली होती.

वेस्तळ येथे जी लेणी आहेत ती कोरण्यात अग्रेसरत्व प्राप्त करणारे राजा अमोघवर्ष (इ.स. ८१४-८७८), कृष्ण (२, रा) (इ.स. ८७८ ते ९१४), इंद्र (३ रा) (इ.स. ९१४ ते ९२२) आणि इंद्र (४ था) (इ.स. ९७३ ते ९८२) अशी राजे मंडळी होती. यांतील राजे कुलगोत्र परंपरेने जैन होते. म्हणून जैन समाज त्या प्रांतात स्थिर झाला.

त्याकाळी आज जी चतुर्थ-पंचम-कासार-बोगार अशी दक्षिणेकडील समाजाची शकले झालेली दिसतात तशी स्थिती नव्हती. राष्ट्रकूट राजांनी अनेक जैन तरुणांना व्यापार, युद्ध, राजकारण, साहित्य आणि शिल्प यांसाठी तयार केले. इतिहासच सांगतो की इ.स. ८१४ ते ९८२ पर्यंत सलग रीतीने आजच्या मराठवाड्यात जैनसंस्कृतीचा प्रभाव होता. त्याचे अत्यंत इष्ट असे परिणाम दिसून आले. या राष्ट्रकूटांच्या कारकिर्दीत जैनसंस्कृती, जैनसाहित्य, जैनस्थापत्य यांचा प्रकर्षने उदय झाला.

प्रतिष्ठान ही त्याकाळी अत्यंत संपन्न अशी नगरी होती. त्या नगरीचा भारताच्या पूर्व-पश्चिम भागाशी व्यापार व राजनैतिक संबंध होता. याचा अर्थ परवापर्यंत जेथे निजामाचे राज्य होते, तेथे त्याच भूमीवर एकेकाळी जैनांचे अडीचशे वर्षे राज्य होते. कर्नाटकाचा बहुतेक भाग—अहिहोळे पर्यंतचा, याच जैन राजांकडे होता.

ही भूमी आपलीच आहे, असे भाऊंना अंतर्यामी जाणवत राहणे साहजिकच होय.

ज्या भूमीत भाऊ जन्मले, वाढले, ज्या भूमीच्या आसमंतात त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र निर्माण केले, ती भूमी एकेकाळी अहिंसामय, त्यागमय आणि सेवामय अशा जैनधर्माचीच होती. त्या भूमीवरून चालताना सार्थ अभिमान त्यांच्या हृदयातून डोकावत राहिल्यास नवल ते काय? पण या अभिमानाने एका व्यथेला जन्म दिला होता. जे वैभव त्यांच्या पूर्वजांनी एकेकाळी उपभोगले, त्या वैभवाचा स्वामी एक परकीय असून त्याच्या पदरी नोकरी करावी लागावी याचे शल्य उरात मधून मधून सलत होतेच.

भाऊ आपल्या चाकरीच्या निमित्ताने वेस्तळला जात येत होते. वेस्तळ ही त्यांची प्राणप्रिय जागा. याच वेस्तळचे धनी एकेकाळी जवळ जवळ अडीचशे वर्षे जैन राजे होते. त्यांच्याच कर्तेपणाने, धर्मप्रेमाने जगप्रसिद्ध अशी लेणी या स्थळी कोरली गेली होती. “णमो अरिहंताणं” चा घोष जणू त्या दगडातून निघत असे व भाऊंचे मन मोहरून जात असे. मात्र त्यांना वाईट वाटे की जैन समाज केवळ आपल्याच स्वार्थात गुरफटला आहे. ह्या गत वैभवाची अल्पशी देखील बोचणी त्याच्या उरी होत नाही. अशा त्या स्वार्थी-निदिस्त समाजाला, त्याने निर्माण केलेल्या नव्या पिढीला, त्याची साक्ष पटवून देण्यासाठी त्यांची धडपड असे.

समाजाचा इतका खोलवर विचार करणारा हा सरकारी माणूस पुन्हा एक नवे साम्राज्य निर्माण करण्याची इच्छा मनात बाळगून होता. परंतु समाज घोर निद्रेतच होता. त्याच्या मुलाबाळांवर धर्मसंस्कार करणारा हा सरकारी माणूस फारसा रुचला, पटला होता, असेही नाही.

एकदा पुन्हा गावातील काही व्यक्तीनी त्यांच्या या पाठशाळा चालविण्याच्या कामाबद्दल मोबदला देऊ केला. तेहा त्या देवमाणसाला कोण वेदना झाल्या! सर्वच्या सर्व कामांना मोबदल्याच्या, धनाच्या चौकटीत बसविणाच्या या व्यापारी प्रवृत्तीचे त्यांना दुःख होत असे. जे धर्मप्रसाराचे, धर्मशिक्षणाचे बीज त्यांनी पेरावयाचा प्रयत्न शिकस्तीने केला, त्याची फळे मात्र लवकरच दिसू लागली. समाजाने या सदगुणी माणसाकडे सर्वतोपरी आदराने व मानाने पाहिले. नोकरीची बेडी नसती व समाजाने संपूर्णपणे त्या समाजरत्नाच्या संसाराची काळजी वाहिली असती तर मराठवाड्यातील जैन समाजाचे चित्र आज वेगळे दिसले असते.

सुटीचा वेळ भाऊ आसमंतातील जैनतीर्थ व जैन मंदिर यांच्या निरीक्षणात घालवीत. त्या मंदिराची व्यवस्था नीट होते की नाही याबद्दल ते तेथील समाजाला सूचनाही देत. त्यामुळे एक झाले की भाऊंना मराठवाड्यातील जैन समाजाच्या गतिप्रवृत्तीचे नीट व सूक्ष्मपणे निरीक्षण करता आले. समाजमनाची नाडी त्यांना नीट कळू शकली. समाजाशी ते आंतून एकरूप होते, आणि जैन समाजाला नवा विचार देण्याची त्यांची कृतत्वही होती.

कस्टममध्ये वरिष्ठ जागेवर असल्याने जैन समाजाच्या उच्चभू धनिकांशी त्यांचा संबंध येत असे. काही जणांशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध व जवळीकही निर्माण झाली होती. उस्मानाबाद हे मराठवाड्यातील जिल्ह्याचे गाव. तेथून जवळच असलेली धाराशिवची लेणी व मंदिर यांकडे त्यांचे लक्ष गेले. उस्मानाबादचे श्रीमंत नेमचंद गांधी हे जैन ग्रंथाचे महान संशोधक. त्यांचा व्यासंग, विद्वत्ता आणि आवाका मोठा होता. फुलचंद गांधी, विमलचंद गांधी ही मंडळी प्रगत विचारसरणीची, त्यांचे सर्वच घराणे विद्या, राजकारण, समाजकारण, यांत प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष भाग घेणारे. भारतात चालणाऱ्या विविध सामाजिक, राजकीय विचारप्रवाहांची भाऊ सूक्ष्मतेने न्याहाळणी करीत. देशात जे घडत होते, त्याचा परिणाम निजाम राज्यातही दिसून येत असे.

“राजासाब”

हैद्राबाद हे राजकारणाचे प्रमुख केंद्र असले तरी निजामाच्या कठोर नियंत्रणामुळे संस्थानातील मंडळी संस्थानाच्या विरुद्ध जे काही राजकीय डावपेच आखीत व जे काही कार्यक्रम आखीत त्याची भाऊंना माहिती असे. महात्माजींची १९४२ ची चळवळ

देशांत सुरु असली तरी निजामराज्यात सामसूम होती असे नाही. दुसऱ्या महायुद्धाचा वणवा जगभर पेटला असताना त्याची झळ भारतालाही व निजामराज्यातील जनतेलाही बसत होती. निजामाने सामान्य जनतेसाठी तशा काही फारशा सुखसोयी निर्माण केल्या नक्हत्या. सामान्य समाजाचे जीवन तसे पाहिले तर खडतरच होते. याची जाण भाऊंना होती. अज्ञ जनतेसाठी जे जे काही शासकीय नियमांचे आधीन राहून करायचे ते ते त्यांनी माणुसकीच्या दृष्टीने अवश्य केले. त्यावेळी संस्थानी अधिकारी आपल्या पोळीवरच तूप ओढण्याच्या ढाडाओढीत सामील होते. अखंड भारताचा विचारही त्यांच्या मनांत येत नक्हता. कधी काळी निजामाची सद्दी संपेल व हे संस्थान भारतात विलीन होईल, असा विचार भल्याभल्यांच्या ध्यानीमनीही नक्हता. एखादेवेळी अधिकारी वर्गात चर्चा निघाली की भाऊंचे मित्र त्यांना म्हणत—“राजासाब, आप क्या कहते हैं?”

आपल्या सत्रशील वर्तनाने, प्रेमळ व मधुर वागण्याने ते सर्वांचे “राजासाब” झाले होते. आणि ते खरेही होते. त्यांचे “दिल” राजासारखे होते. आप-पर भेद नक्हता. अनेक मुसलमानी कुटुंबाशी त्यांचे सौहार्दाचे संबंध निर्माण झाले होते. आणि त्याला कारणही तसेच होते. हे राजासाब अनेकांचे मित्र होते. त्यांच्या गोषातील भगिनी राजासाबाच्या बाबतीत गोषा पाळत नसत.

एकदा एका मित्राकडे ते गेले. त्यांच्या बीबीने डोक्यावरून गोषा घेतला. नवव्याला ते आवडले नाही. तो आपल्या बीबीला म्हणाला—“अरी, ये तुम्हारे पिताके समान हैं, इनसे क्या गोषा करती है!” आणि राजासाब खरोखरच त्या गृहिणीचे पिता झाले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या घरातील लग्नच नव्हे तर त्यांच्या घरातील इतर कार्यास ते आवर्जून उपस्थित राहात. कधी मुस्लीम मोहतमीम साहेबांना आपली पत्ती-मुले हैद्राबादला पाठवणे झाले तर रेल्वे स्टेशनवर त्यांचे बरोबर जाऊन, तिकिटे काढून रेलमध्ये बसविणे, हे काम “राजासाब” द्वाराच करून घेत होते.

अधिकाऱ्यांशी प्रेमळ वागणूक :

त्या काळी मोठे अधिकारी सुपरिटेंडेंट व इन्स्पेक्टर, कमिशनर, उपकमिशनर बहुधा मुस्लीमच होते. कुणी कधी ब्राह्मण कायस्थही होते. भाऊंचा संबंध सुपरिटेंडेंट व असि. कमिशनर कायस्थ यांचेशी असता त्यांच्या धर्मपत्नी परदा घेत नसत. मुस्लीम अधिकारी बेगमला सांगत, “यह वली है, इनसे गोषा-परदा मत रखो”. अनेक मोठ्या नबाब घराण्यांच्या मुस्लीम माता-भगिनी भाऊंसमोर परदा ठेवीत नसत.

बिंदबासीप्रसाद साहेबांच्या (असि. कमिशनर) कुटुंबात भाऊंचा आदर केला जात असे. इन्स्पेक्टर जानकीरामपंत व त्यांच्या पत्ती सौ. मालनबाई तर भाऊंना गुरुच मानीत.

मु नि श्री आ र्य नं दी : जी व न गा था

दिवाळी दसन्याच्या दिवशी, सणात त्यांना मुद्दाम घरी बोलावून, खुर्चीवर बसवून, अंगाला अत्तर लावून, पुष्पगुच्छ हातात देऊन स्वयं साहेब अगोदर पाया पडून मग त्यांची पत्नी, मुले त्यांना नमस्कार करीत असत. आमीन, जानकीरामपंत म्हणत, “पेशकार साहेब, हे माझे घर आहे. येथे तुम्ही आमचे गुरु. ऑफिसमध्ये तुम्ही पेशकार, मी इन्स्पेक्टर.” भाऊंना त्यांचेबद्दल आदर वाटे तो यामुळे.

सत्कार सरकारी अधिकाऱ्याकडून :

१९५९ सालीची ही घटना. शंकरराव यांनी ब्रह्मचर्यव्रताचा स्वीकार केलेला होता. ती गोष्ट सरकारी अधिकाऱ्यांना माहीत झाली. त्यानिमित्ताने ट्रेझरी ऑफिसर गोविंदराव यांनी भाऊंना आपल्या घरी भोजनाचे निमंत्रण दिले.

भाऊ म्हणाले—“मी व्रत घेतले असल्याने आपल्या हातचे अन्न-पाणी घेऊ शकणार नाही. आपले प्रेम आहे ते तसेच वृद्धिगत राहावे. भोजनाचे निमंत्रण कशाला?”

गोविंदराव म्हणाले—“आमच्या दृष्टीने आपण परमहंस झालात. आपला सत्कार करावा हे निमित्त आहे. पाहिजे तर आपल्या पत्नीने आमचे घरी येऊन सोवळ्यात स्वयंपाक करावा. पण जेवण मात्र आमचे घरी व्हावे.”

भाऊंनी संमती दिली. त्याप्रमाणे शीतलनाथ आहेरकर यांनी ट्रेझरी ऑफिसरच्या घरी भाऊंच्या पत्नीस नेऊन भोजनाची सिद्धता केली. भाऊंना आहार देण्यापूर्वी मन-शुद्धी, वचन शुद्धी व कायाशुद्धी आहे, असे सांगून आहार करविला. साहेब पतिपत्नीने आहारापूर्वी त्यांना नमस्कार केला व त्यांचे भोजन प्रेमपूर्वक पार पाडले. केवढा सन्मान, केवढा आदर!

एक अवघड प्रसंग :

एकदा कमिशनर साहेब औरंगाबदला दोनतीन दिवस मुक्कामास होते. पैठणच्या आमीनांना वाटले की, साहेबांना मेजवानीत पैठण गंगेचे मासे घावेत. पैठणचे आमीनसाहेब औरंगाबदला कमिशनर साहेबांच्या सेवेत होते. तेथून त्यांनी आपले पेशकार शंकरराव यांना पत्र दिले की, “मछली मंगवाकर कमिशनर साहेब के ऑफिसमें जल्दी भेजो.”

ती चिट्ठी पाहून भाऊ गरम झाले. ऑफिसमध्ये सर्व स्टाफ मंडळी समोर उद्गारले की,

“मी मासे पाठ्वणार नाही. आणि कोणास पाठवा असे सांगणार नाही. तुम्ही कोणीही मासे पाठवू नका.”

अशी ताकीद भाऊंनी सर्वांना केली.